

CERKEV IN OBMEJNI FAŠIZEM V LUČI VATIKANSKIH ARHIVOV

Egon PELIKAN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče,

Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija

e-mail: egon.pelikan@zrs.upr.si

IZVLEČEK

O zgodovini Cerkve v Julijski krajini je bilo že precej napisanega, končna podoba (glede virov) pa se zaokroža šele danes. S strani italijanske historiografije izstopajo dela Luigija Tavana, Giovanija Miccolija, Liliane Ferarri, Paola Blasine in vrste drugih zgodovinarjev. Tudi slovenski avtorji so kazali interes za zgodovino Cerkve v Julijski krajini, o njej so pisali Ivo Juvančič, Rudolf Klinec, Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec in drugi. Dva premika, ki sta se zgodila v zadnjih desetih letih, pa sta s stališča virov za Julijsko krajino ključna: prvi je odprtje arhiva dr. Engelberta Besednjaka, ki se zdaj nahaja v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici in je v resnici arhiv krščanskosocialnega gibanja za celotno obdobje med obema vojnama, drugi pa je odprtje Vatikanskih arhivov za obdobje Pija XI.

Danes je mogoče zgodovino odnosa med Cerkvijo in državo opisovati torej iz treh zornih kotov, ki nam dajejo možnost oblikovanja preverjene podobe na prvovrstnem arhivskem gradivu:

- arhivih policije, kvesture in prefektur;

- arhiva manjšine oziroma ilegalne krščanskosocialne organizacije (arhiv Engelberta Besednjaka);

- ter Vatikanskih arhivov za obdobje Pija XI. (tj. 1922–1939), ki se dopolnjujejo z arhivi cerkvenih institucij.

Imamo torej na razpolago ključne arhivske vire vseh treh najpomembnejših akterjev na relaciji Cerkev – fašistična država – slovenska in hrvaška manjšina v Julijski krajini v obdobju med obema vojnama. Z odprtjem arhivov za obdobje Pija XI. v Vatikanu je zgodba, kar se tiče virov, dokončno zaokrožena. V prispevku avtor predstavlja pogled na zgodovino Cerkve v Julijski krajini v luči na novo dostopnih fondov v Vatikanu, predstavlja pa tudi pregled najpomembnejših dokumentov.

Ključne besede: obmejni fašizem, Vatikan, Julijska krajina, Pij XI., arhivi

CHIESA E FASCISMO NELLA VENEZIA GIULIA ALLA LUCE
DEGLI ARCHIVI VATICANI

SINTESI

Sebbene sia stato scritto già parecchio sulla storia della Chiesa nella Venezia Giulia, il quadro definitivo (per quanto attiene le fonti) si sta completando appena oggi. Dal versante della storiografia italiana primeggiano i lavori di Luigi Tavano, Giovanni Miccoli,

Liliana Ferrari, Paolo Blasina e di altri storici. Anche gli autori sloveni hanno mostrato interesse per la storia della Chiesa nella Venezia Giulia, ne hanno scritto Ivo Juvančič, Rudolf Klinec, Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec e altri.

Due azioni, che hanno avuto luogo negli ultimi dieci anni, sono fondamentali dal punto di vista delle fonti per la Venezia Giulia: la prima è l'apertura dell'archivio di Engelbert Besednjak, conservato da privati presso la località di Merna, vicino a Gorizia, che di fatto è l'archivio del movimento cristiano-sociale per l'intero periodo tra le due guerre; la seconda invece è l'apertura degli Archivi vaticani per il periodo di Pio XI.

Oggi è quindi possibile delineare la storia dei rapporti tra Chiesa e Stato da tre punti di vista:

- *gli archivi di polizia, delle questure e delle prefetture;*
- *l'archivio della minoranza, ovvero dell'organizzazione illegale cristiano-sociale;*
- *gli Archivi vaticani per il periodo di Pio XI (1922–1939) che si completano con gli archivi delle istituzioni ecclesiastiche.*

Disponiamo quindi delle fonti d'archivio basilari di quelli che figurano i tre attori più importanti nella relazione Chiesa – stato fascista – minoranza slovena e croata nella Venezia Giulia nel periodo tra le due guerre.

Il contributo offre uno sguardo sulla storia della Chiesa nella Venezia Giulia alla luce dei nuovi fondi disponibili in Vaticano, presentando, inoltre, una rassegna dei documenti più importanti.

Parole chiave: fascismo di confine, Vaticano, Venezia Giulia, Pio XI, archivi

O zgodovini Cerkev v Julijski krajini je bilo že veliko napisanega.¹ Med italijanskimi deli izstopajo študije zgodovinarjev Giovanija Miccolija (Miccoli, 1976, 28–32), Liliane Ferarri (Ferrari, 1981, 29–44), Paola Blasine (Blasina, 1993, 29–50) in vrste drugih, da ne naštevamo vseh.²

Med slovenskimi avtorji so v raziskavah kazali interes za zgodovino Cerkev v Julijski krajini Ivo Juvančič (Juvančič, 1977, 138–152; Juvančič, 1974, 98–112; Juvančič, 1975, 101–117; Juvančič, 1976a, 408–426; Juvančič, 1976b, 520–543; Juvančič, 1976c, 152–182), Rudolf Klinec (Klinec, 1979), Milica Kacin Wohinz (Kacin Wohinz, 1986, 331–338; Kacin Wohinz, 1973, 229–238; Kacin Wohinz, 1990; in na številnih drugih mestih), Jože Pirjevec (Pirjevec, 1988, 65–73) in vrsta drugih slovenskih zgodovinarjev.

Italijanska historiografija je kazala veliko zanimanje posebno v 70-ih in 80-ih letih, ko je na primeru analize odnosa med cerkveno ter posvetno oblastjo in slovensko in hrvaško manjšino v Julijski krajini, odstirala na eni strani relacijo med Cerkvijo in državo v fašistični Italiji, na drugi strani pa je ta relacija definirala tudi vprašanja t. i. "obmejnega fa-

1 Naj omenim samo pregled glavne bibliografije, ki jo je v Prispevkih za novejšo zgodovino pripravila dr. Milica Kacin Wohinz (1986, 45–64).

2 O pregledu historiografije glej npr.: Marušič, 1987, 139–146.

šizma", kot se je kazal na nivoju lokalnega odnosa med Cerkvijo in državo ter slovensko in hrvaško manjšino v Julijski krajini. V tem času je relacija Cerkev – fašizem zanimala evropsko publiko in definirala tudi produkcijo zgodovinarjev (prim. Miccoli, 1977).

Od slovenskih zgodovinarjev je na lokalnih cerkvenih virih največ napisal dr. Rudolf Klinec (Klinec, 1979; 1967), na virih italijanskih ministrstev pa dr. Milica Kacin Wohinz, ki sta postavila temelje nadaljnjemu raziskovanju zgodovine Cerkve v Julijski krajini v slovenskem zgodovinopisju (gl. dela: Kacin Wohinz, 1986; Kacin Wohinz, 1973; Kacin Wohinz, 1990).

Dva premika, ki sta se zgodila v zadnjih desetih letih, pa sta s stališča virov za zgodovino Cerkve v Julijski krajini ključna:

prvi je odprtje arhiva dr. Engelberta Besednjaka, ki je v privatni lasti (hrani ga Pokrajinski arhiv v Novi Gorici) in je v resnici arhiv krščanskosocialnega gibanja za celotno obdobje med obema vojnama;³

drugi je odprtje arhivov za obdobje Pija XI. v Vatikanu.⁴

Danes je mogoče tako zgodovino odnosa med Cerkvijo in državo v fašistični Italiji kakor specifične relacije Cerkev – fašizem v Julijski krajini, opisovati torej iz treh oziroma štirih zornih kotov, ki nam dajejo možnost oblikovanja raziskav na odličnem arhivskem gradivu:

arhivih lokalnih cerkvenih in posvetnih oblasti (dekanij, škofij, policije, kvesture in prefektur;

Državnih arhivih v Rimu (Zunanjem ministrstvu, Notranjem ministrstvu, itd.);

arhivu krščanskosocialnega gibanja oziroma ilegalne krščanskosocialne organizacije (arhiv Engelberta Besednjaka);

Vatikanskih arhivih za obdobje Pija XI. (tj. 1922–1939).

Imamo torej na razpolago ključne arhivske vire za interpretacijo stališč vseh treh ključnih akterjev, ki so bili vpleteni v zapleteno relacijo Cerkev – država – manjšina v Julijski krajini v obdobju med obema vojnama. To je za zgodovinarje zagotovo tako redko kakor srečno naključje.

Očitni nov temeljni premik na področju dostopnosti arhivskega gradiva se je zgodil z odprtjem arhiva Pija XI., ki nas preseneča tako z obsegom dostopnega gradiva kakor tudi z množico posameznih dokumentov, ki zelo minuciozno obravnavajo razmere v Julijski krajini. Gre prav za prav za nekakšen "Wikileaks", ki z dokumenti obravnava čisto vse pomembnejše dogodke na relaciji Cerkev – država na ozemlju tedanje Julijske krajine, ki so imeli kakršenkoli odmev v lokalni, državni italijanski ali širši jugoslovanski oziroma evropski javnosti.

Na podlagi dosedanjih raziskav in dostopnosti vseh treh skupin virov lahko rečemo celo, da bi bilo prav za prav zelo težko pričakovali še katero "revolucionarno" odkritje v zvezi z zgodovino Cerkve v Julijski krajini.

V članku avtor seznanja bodoče raziskovalce Vatikanskih arhivov s ključnimi sklopi

3 Arhiv se nahaja v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici.

4 Archivio Segreto Vaticano (00120 - Città del Vaticano), za problematiko odnosov med slovensko in italijansko duhovščino v Julijski krajini so posebej zanimivi zlasti Affari ecclesiastici straordinari. Italia (III. e IV. periodo).

gradiva, ki se nanašajo na zgodovino Julijske krajine v času Pija XI. V pregledu seznamov dokumentov, ki govorijo o položaju v Julijski krajini najdemo pravzaprav vse bolj ali manj pomembne teme, kar je razbrati že iz naslovov posameznih fasciklov.

Affari Ecclesiastici Straordinari. Italia (III. periodo):

P. 975 f. 353–356 Gorizia–Trieste, Istria–Trento, Bressanone–Zara 1919–1921 Situazione politico-religiosa

P. 976 f. 357 Roma 1919–1921 Istituto S. Girolamo degli Schiavoni

P. 982 f. 539 Gorizia 1920 Corrispondenza dell'arcivescovo Sedej

P. 992 f. 362 Territori annessi all'Italia 1920–1922 Provvista di benefici

P. 995 f. 363 Dalmazia 1921 Organizzazione ecclesiastica dopo il trattato di Rapallo

P. 997 f. 364 Trieste 1921. Escardinazione del Sac. A. Slamić della diocesi di Trieste

Affari Ecclesiastici Straordinari. Italia (IV. periodo):

P. 542 f. 4–6 Problemi politici con il clero di altre lingue. Divieto di predicazione in lingua slovena a Trieste (1923);

P. 554 f. 7–16 Roma 1922–1947 S. Girolamo degli Schiavoni;

P. 568 f. 21–26 Gorizia 1924–1930 Situazione dell'Arcidiocesi e dell'Arcivescovo;

P. 568 f. 27–28 Territori annessi all'Italia;

P. 604 f. 30–31 Gorizia 1922–1931 Rev. Faidutti;

P. 617 f. 50–51 Rev. Luigi Sturzo;

P. 620 f. 62–64 1923–1929 Primi contatti della S. Sede con il governo fascista;

P. 663 f. 98–99 Venezia-Giulia 1926–1938 Accuse di irredentismo del clero. Proibizione della lingua slovena nella Chiesa (Udine e Gorizia);

P. 689 f. 141 Trieste, Poreč, Pula 1928 Visita del Rev. Malchiodi per verificare la condizione dell'assistenza religiosa degli slavi

P. 690 f. 142 Koper 1928–1930;

P. 694 f. 144–147 Venezia-Giulia (Gorizia, Trieste, Istria ecc.) 1925–1937 Insegnamento religioso;

P. 694 f. 148–155 Venezia-Giulia 1924–1938 Situazione religiosa;

P. 703 f. 159–167 Trieste 1928–1939 Affare Fogar;

P. 798 f. 400 Gorizia 1930 Nomina di un coadiutore all'arcivescovo mons. Sedej;

P. 812 f. 446–451 1930–1939 Politica fascista e antifascismo;

P. 831 f. 473 Gorizia 1930–1935 Associazione cattolica "Aloysianum";

P. 832 f. 474 Venezia-Giulia e Istria 1930–1931 Mons. Pasetto, visitatore apostolico;

P. 854 f. 546 Gorizia e Provincia 1931–1938 Assistenza religiosa della popolazione slovena;

P. 857 f. 552–554 Gorizia 1931–1940 Rinuncia dell'arcivescovo Sedej. Nomina del successore;

P. 867 f. 562 Venezia-Giulia 1932–1935. Seminario regionale;

P. 1010 f. 696 Trieste 1936–1941 Amministrazione apostolico di Mons. Margotti, arcivescovo di Gorizia;

P. 1015 f. 698 Trieste 1936–1938 Provvista della diocesi;

P. 1021 f. 705 Gorizia, Trieste 1937–1938 Modificazione della provincia ecclesiastica.

Naveden je le del naslovov fasciklov ter pozicije dokumentov iz obsežnega seznama vsebin fasciklov, ki se nahajajo v Vatikanu. Zgoraj navedeni dokumenti so za razlago tematike ključni, saj obravnavajo celotno dogajanje v trikotniku Cerkev–režim–manjšina. Nazorno nam prikazujejo kako natančno je vsak posamezen problem v Julijski krajini spremljala papeška pisarna (pravzaprav kardinal Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli, poznejši Pij XII. osebno, saj je tudi podpisan pod večino dokumentacije). Komisija za izredne zadeve (Affari Ecclesiastici Straordinari) je (kvantitativno gledano) imela več dela samo še z razmerami in organizacijo delovanja Cerkve v Abesiniji. Več kot očitno je, da je bila Slovincem namenjena prav posebna papeževa pozornost.

V arhivu zato najdemo tudi vse spomenice slovenske in hrvaške duhovščine, ki jih je ta redno pošiljala Kongregaciji za izredne zadeve, posameznikom v vatikanski hierarhiji ali papežu Piju XI. osebno.

Vsebinska in ton spenic, ki so bile v tridesetih letih naslovljene na Vatikan, se je radikalizirala skladno s splošnim zaostrovanjem odnosov med krščanskimi socialci in Vatikanom. Če v dvajsetih letih v spomenicah prevladujejo tožbe in prošnje, so spomenice primorske duhovščine v tridesetih letih že zelo radikalne, samozavestne in ostre. Ne vsebujejo več samo kritik postopanja fašistične države z manjšino oziroma prošenj in zahtev po pomoči v boju proti posameznim vladnim ukrepom, temveč vse bolj odkrito napadajo tudi posamezne poteze cerkvene hierarhije v Julijski krajini (imenovanja, nastavljanje italijanskih duhovnikov v slovenske in hrvaške predele Julijske krajine, italijanizacijo semenišč in samostanov itd.). Poleg tega pogosto izrecno navajajo in obsojajo celo posamezne izjave pripadnikov cerkvene hierarhije v Julijski krajini, posebno njihove javne politične opredelitve (npr. administratorja Sirottija, škofa Saina, škofa Santina itd.). Spomenice se vse bolj posvečajo tudi cerkveno-političnim vprašanjem, npr. interpretaciji posameznih členov konkordata, popuščanju cerkvene hierarhije v Julijski krajini civilnim oblastem ob političnih in policijskih pregonih slovenskih in hrvaških duhovnikov itd. Kritika cerkvene politike pa postaja v tridesetih letih tudi vse bolj globalna, idejna in ideološka, opredeljuje se do vprašanj vesti, do vprašanja materinščine v Cerkvi kot vprašanja naravnega in božjega prava, do vprašanja odnosa Vatikana do ideologije in politike fašističnega režima itd. Prav iz teh spenic je razbrati samozavest, ki je sledila jasnim in premišljenim idejnim izhodiščem in argumentacijam primorske duhovščine in krščanskih socialcev – tudi v odnosu do Pija XI.⁵

Danes jih najdemo v Vatikanu zbrane in pogosto opremljene z zelo zanimivimi ko-

5 Prim. ASV-AES, BA, dok. št. 538. Tri spomenice Piju XI. Ena brez datuma, ena z letnico 1934 in ena (po vsebini) iz 1932. Slednja je še najbolj zanimiva, ker zahteva (!) odgovore na vprašanja vloge in zaštite manjšin, ki da jih je papež do sedaj zapostavljal. Na zelo diplomatski način nagovarja papeža, naj, kakor je z okrožnico "Quadragessimo anno rešil" vprašanje razmerja med kapitalom in delom, "reši tudi" vprašanje "trpečih manjšin"...

mentarji ter spremnimi poročili oziroma s preprostimi a zelo zgovornimi "pripisi" na robovih posameznih spomenic in spremnih dokumentov. V njih gre za temeljite komentarje in študije domala vseh ključnih problemov, ki so nastajali na relaciji fašistični režim – Cerkev v Julijski krajini in so jih za Pija XI. oziroma za Kongregacijo za izredne zadeve, opravljali apostolski vizitatorji, vatikanski diplomati, lokalni cerkveni hierarhi itd. (o tem: Pelikan, 2004).

Glede na zelo "sporna" stališča Vatikana do omenjenih vprašanj v tistem času (seveda v optiki današnje percepcije), se zdi prav za prav nekoliko čudno, da so vsi ti dokumenti danes skoraj v celoti dostopni. V fasciklih najdete sicer tu in tam še vrsto obsežnih zaprtih map (očitno kronološko že urejenih a še zapečatenih), ki pa ne ovirajo pregleda nad vide-njem položaja v Julijski krajini med obema vojnama s strani vatikanskega vrha.

ZGODOVINARJU SE PODOBA OBMEJNEGA OBMOČJA V ČASU MED OBEMA VOJNAMA V LUČI NOVEGA GRADIVA KAŽE KOT VRSTA ZADREG VSEH VPLETENIH STRANI

V zadregi je očitno bila hierarhija v Vatikanu, ki je po letu 1929 "urejala razmere" v novih provincah bistveno drugače kot je to počel Sv. Sedež v času takoj po prvi svetovni vojni.

V zadregi je bila slovenska in hrvaška duhovščina v Julijski krajini, ki je naivno verjela, da je Sv. Oče očitno premalo obveščen o klavrnih usodi, ki jo je doletela. Od tod poplava spomenic, ki jih na Pija XI. Naslavljajo posamezniki (Jakob Ukmar, Virgilij Šček, Antonio Cuffolo (Anton Kofol), cerkveni dostojanstveniki iz Julijske krajine, npr. goriški nadškof Frančišek Borgia Sedej, tržaški škof Alojzi Fogar, itd., pa tudi cerkveni dostojanstveniki iz Dravske banovine (npr. škof Gregorij Rožman)⁶ ali celotna Jugoslovanska škofovska konferenca z nadškofom Antonom Bauerjem na čelu.

Vse te intervencije, pisma in spomenice so zdaj, skupaj z odzivi nanje, zbrane in dostopne ter praviloma opremljene tudi s komentarji, poročili in neštetimi odmevi (časopisnimi izrezki in komentarji) iz jugoslovanskega tiska, ki jih je pripravljala služba papeškega nuncija v Kraljevini Jugoslaviji Ermenegilda Pellegrinetti, ki je iz Beograda vodil obsežno mrežo obveščevalne dejavnosti, ki je segla v vse večje kraje Kraljevine Jugoslavije (ni mu ušla še tako drobna časopisna notica o odmevih na cerkvene razmere v Julijski krajini, ki se je pojavila v najbolj skromnih lokalnih časopisih, kaj šele v dnevnikih v Ljubljani, Zagrebu, Beogradu ali Mariboru). Očitno je imel mrežo poročevalcev razporedeno po vsej državi.⁷

6 Zanimivo je na njegovi spomenici opaziti npr. robno opombo v rokopisu kardinala Eugenjia Pacellija – "nič ne odgovarjati na to"...

7 Glej o tem npr.: ASV-AES, P. 857 f. 552–554 Gorizia 1931–1940 Rinunzia dell'arcivescovo Sedej. Nomina del successore. Mons. Pellegrinetti poroča o odmevih v Kraljevini Jugoslaviji.

ZADREGE VATIKANA

Prva zadrega Vatikana je bila formalne narave in v marsičem tudi razumljiva.

Interes papeškega Rima je vedno bil uskladiti meje škofij s političnimi mejami. To je bilo načelno stališče. Toda kaj, če se meje nenadoma ponovno spremenijo? Kako naj se obnaša Cerkev? Naj novo realnost poprejšnje politične, etnične in kulturne situacije prilagodi novi realnosti? Kako hitro in kako intenzivno? Inkulturacija in podobni termini so namreč nekaj, kar se je pojavilo mnogo pozneje, so termini drugega vatikanskega koncila. Med vojnami je pojem, ki pomeni "os" okoli katere se dogajajo razmere znotraj cerkve v Julijski krajini – "romanizacija".

Druga zadrega Vatikana je bila politično-taktične narave.

Koncesija za koncesijo je strategija, ki je na eni strani značilna za odnos Vatikana do režima, z nasprotne strani pa izmenični pritisk oziroma nagrajevanje – tako Cerkve v Rimu kakor tiste v Julijski krajini za usluge režimu.

V tem smislu je manjšina predstavljala talca v neprestano obnavljani igri med cerkveno in posvetno oblastjo.

Popolno izključitev slovenskega in hrvaškega elementa v Cerkvi Julijske krajine je preprečil šele politični sporazum Ciano–Stojadinović leta 1937 in nato druga svetovna vojna.

Tretja zadrega Vatikana je bilo ideološko približevanje režimu.

Bolj problematično – danes je to očitno – je bilo ideološko in politično približevanje Vatikana fašističnemu režimu, kar je ne nazadnje ključen vzrok za usklajen nastop proti hrvaški in slovenski manjšini znotraj Cerkve v Julijski krajini. Arhivsko gradivo v Vatikanu ne pušča o tem nobenega dvoma več. Prav tako ni dvoma o tem, da se je radikalen obračun z manjšino v Julijski krajini znotraj Cerkve začel šele po podpisu konkordata leta 1929. Pred sklenitvijo konkordata so se bili v papeškem Rimu za manjšino v Julijski krajini pripravljeni zavzeti.

Četrta zadrega Vatikana so bile problematične relacije med posamezniki v cerkveni hierarhiji v Julijski krajini.

Vatikansko gradivo namreč prinaša popoln vpogled v zakulisne postopke – od načina in različnih postopkov pri volitvah škofov, različne načine odstavljanja cerkvenih dostojanstvenikov, ki so predstavljali problem za odnose med fašističnim režimi in Katoliško cerkvijo, medsebojne intrige in obrekovanja, vse do poročil o povsem zasebnih zadevah posameznih dostojanstvenikov, ki so nastala na temelju tajnih vizitacij papeževih zaupnikov (ti so včasih po Julijski krajini potovali tudi kot "turisti").⁸

Poleg tega najdemo neposredna poročila o posameznih osebah – Giovanni Sirotti npr., skrajno opravljivo, ter zelo neposredno, mestoma neokusno, vsekakor pa uničujoče, poročila o tržaškemu škofu Alojziju Fogarju.⁹ Enako njegov naslednik na sedežu goriške nadškofije Carlo Margotti.¹⁰

8 Glej: ASV-AES, P. 689 f. 141 Trieste, Poreč, Pula 1928 Visita del Rev. Malchiodi per verificare la condizione dell'assistenza religiosa degli slavi. Poročilo tajne vizitacije obsega 40 tipkanih strani.

9 ASV-AES, P. 703 f. 159–167 Trieste 1928–1939 Affare Fogar. Glej o tem celoten fascikel 161.

10 ASV-AES, P. 703 f. 159–167 Trieste 1928–1939 Affare Fogar. Glej o tem celoten fascikel 166. Goriški

ZADREGE SLOVENSKE IN HRVAŠKE DUHOVŠČINE V JULIJSKI KRAJINI

Vloga duhovščine pred prvo svetovno vojno

Slovenska in hrvaška duhovščina je na Slovenskem in na Primorskem bila nosilka nacionalnih političnih pobud na širšem slovenskem etnično večinskem ozemlju, kar je bilo značilno za narode srednje Evrope, ki jim je primanjkovalo političnih elit (npr. za Slovence).

Po letu 1918 preprosto ni došla, da ni več v Avstro-Ogrski državi in da njene nacionalne in politične pobude v novi, kmalu fašistični, državi niso sprejemljive. Naivno je pričakovala, da bo s svojim političnim, prosvetnim, kulturnim, zadružno-gospodarskim delom, itd., lahko nadaljevala in čakala na trenutek eventualnega spreminjanja rapalske razmejitve o čemer obstajajo številna pričevanja (o tem: Pelikan, 2004).

Posledica teh aspiracij so bile vse bolj histerične reakcije Vatikana, ki ni nikakor mogel vzpostaviti miru in sodelovanja med Cerkvijo in režimom v Julijski krajini tako, kakor mu je to uspelo na vsedržavni ravni.

Iredentizem

Povsem jasno je, da je slovenska in hrvaška duhovščina (organizirano in v veliki večini) kršila pozitivno zakonodajo fašistične države s tajnim iredentističnim organiziranjem in delovanjem, o čemer ne more biti dvoma. S tajnim iredentističnim delovanjem je v nastalem položaju očitno segla daleč prek pričakovanja cerkvenih in političnih oblasti.

Toda položaj se je zaostroval v vprašanje, kako odgovoriti na represijo režima, na krčenje in kršenje osnovnih pravic vernikov, ki so jih bili deležni tudi s strani s strani Vatikana?

Zadrede fašističnega režima

Še najmanj v zadregi je bil režim, ki je nenehno postavljajl pred Vatikan zahteve in izsiljeval ter pogojeval koncesije Cerkvi z "urejanjem zapletenih razmer" v Julijski krajini.

Pa tudi tukaj so bile zadrede. Človek "božje previdnosti" ni smel radikalno dezavuirati dotedanje politike Sv. Sedeža ali ga kompromitirati pred domačo in tujo javnostjo, saj je z režimom sodeloval kot nikoli poprej v zgodovini združene italijanske države.

nadškof Carlo Margotti je bil očitno zadolžen za spremljanje mons. Fogarja in je redno poročal v Rim – vključno z nasvetom (6. avgusta 1936) naj se Fogarja vendar že odstavi, "saj je velika škoda za vero in Katoliško cerkev". Kot navaja ob sklicevanju na različne vire, naj bi bil Fogar "nevraščanec, norec, trmast zagovornik svojih nesmiselnih idej", itd.

SKLEP

Ko danes prebiramo natančne zapise o vsakem posameznem incidentu v Julijski krajini, zapise, ki opisujejo tajne in uradne vizitacije (Gaetano Malchiodi, Carlo Raffaello Rossi, Luca Passetto, itd.), tajna mnenja in ankete med duhovščino, gore poročil, ki so se (s strani administratorja Giovannija Sirottija, goriškega nadškofa Carla Margottija, videmskega nadškofa Giuseppe Nogare in drugih) znašle na mizi kardinala Pacellija, ki je očitno pripravljaj krajše povzetke za Pija XI., je jasno, da je bil Vatikan o razmerah v Julijski krajini izjemno natančno obveščen. Zagotovo bolj kot fašistična vlada. Očitno je tudi, da je za analize položaja v Julijski krajini bilo porabljeno precej časa in energije – tudi iz najvišjega mesta v Vatikanu in očitno nikakor ni šlo za obrobno, minorno zadevo "nekje ob vzhodni meji", kjer bi se morda "po pomoti" zgodilo to ali ono, npr. prepoved rabe jezika ali zamenjava "slovanskega ali Slovanom naklonjenega" škofa.

Iz vatikanskih dokumentov pa je jasno tudi, da so papeška pisarna, Kongregacija za izredne zadeve in Pij XI., dvignili roke od "nacionalističnih slovenskih in hrvaških duhovnikov" (kot lahko preberemo v vrsti vatikanskih dokumentov) in, da je v tem smislu delovanje posvetnih fašističnih kakor tudi cerkvenih oblasti težilo k popolnoma istemu cilju, uskladitvi političnih in nacionalnih meja – to pa je vključevalo vprašanja, ki so segla od sistematičnega spreminjanja nacionalne strukture cerkvene hierarhije v Julijski krajini, do prepovedi slovenskih in hrvaških pridig ali napisov v cerkvah ali npr. popolne prepovedi rabe slovenščine v Benečiji leta 1933.

Primer duhovnika Jakoba Ukmarja je značilen: ta, za Vatikan "goreč nacionalist", je bil za marsikoga v Julijski krajini nekdo, ki bo s svojo avtoriteto, sestavljanjem in prevajanjem spomenic, ki jih je pošiljal v Rim itn. nekdo, ki bo sobrate zaščitil, ki bo poskrbel, da se o krivicah izve, kar lahko beremo v značilnih izjavah, ki pričajo o predstavi, češ – "ko bi Sv. Oče vedeli bi ne bilo tako"...

V tej naivni veri je nastala poplava spomenic slovenske in hrvaške duhovščine naslovljenih na Pija XI., ki so danes skupaj s komentarji vrhov vatikanske hierarhije na voljo zgodovinarjem.

V resnici je imela cerkvena politika Vatikana v Julijski krajini povsem isti cilj kot posvetna oblast – recimo mu "ureditev zapletenih razmer v Julijski krajini" (kot dobesedno lahko preberemo v vrsti vatikanskih dokumentov) – samo bolj postopna naj bi bila, in umerjena v smislu poznanega "fortiter in re – suaviter in modo".

Kar se je dogajalo v Julijski krajini med obema vojnama je bil namreč svojevrsten "Cuius regio eius religio".

Primer slovenskega duhovnika Jakoba Ukmarja je v tem smislu značilen. Jakob Ukmar je namreč bil v tridesetih letih radikalno na stališču naravnega prava v obrambi pravice do rabe maternega jezika v Cerkvi in tudi na radikalno kritičnih stališčih – tako do politike fašističnega režima, kakor odnosa sv. Sedeža do slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini. V sporih, ki so v tistem času, tj. ob koncu tridesetih let, potekali v Ljubljani (če naj omenim za orientacijo – npr. o vprašanju ali je treba papeževe besede sprejemati kot navodilo, tudi kadar ne govori "ex catedra"), se Ukmar v tem času zagotovo ni mogel prepoznati. V tem času je – kot najboljši latinist v Julijski krajini – prevajal spomenice, ki

so prinašale neposredno kritiko – ne le papeževih besed, temveč tudi papeževega molka, predvsem pa njegovih dejanj. Tu je šlo za radikalno kritiko "nevarnih razmerij" med Cerkvijo in državo v fašistični Italiji in ostrina spomenic preseneča še danes. Vere v spremembo položaja pa Ukmar nikoli ni izgubil, saj je še leta 1938 zapisal:

"Vsi pa so prepričani, da se v danih razmerah ne da ničesar storiti in da ne pomaga noben memorandum, nobena pritožba. [...] In razmere se bodo spremenile, vse kaže na to, saj se je v cerkveni disciplini in upravi Cerkve nabralo res toliko slabega, da sili končno ad absurdum..." (prim. Simčič, 1986, 124).

Skoraj protestantska izjava in klic po reformi – najnižja točka, nekakšen "Fanal", je dosežen in po njem mora priti prenova.

Gledano iz stališča današnje zgodovinske distance se zdi, da stojita tukaj na eni strani naravno pravo in na drugi brezpogojna poslušnost, na eni strani avtoritarni univerzalizem in na drugi inkulturacija, na eni strani Pij XI. in na drugi Janez XXIII., na eni strani Sylabus in na drugi II. Vatikanski koncil. Nasprotje med modernizacijo, živo Cerkvijo, človeškim elementom v Cerkvi in na drugi univerzalizem, poslušnost hierarhiji. Racionalizem in naravno pravo kot idejni kategoriji, demokratičnost kot princip, trmo, vse to najdemo v spomenicah, ki jih je Jakob Ukmar sam sestavljal ali jih prevajal. Taka so bila Ukmarjeva razmišljanja v tridesetih letih in v tem smislu je bil Ukmar gotovo neposreden glasnik poznejšega II. Vatikanskega koncila (glej o tem: Pelikan, 2006, 71–83).

In kako danes, "sub specie aeternitatis"? Ukmarjevo zavzemanje za pravice nacionalne manjšine v Cerkvi pa je v njegovem času veljalo za "nacionalistično upornišvo", kot lahko preberemo v dokumentih iz papeške pisarne. In mnenja škofov iz Julijske krajine na eni strani ter članov Kongregacije za izredne zadeve na drugi strani, so v tridesetih letih o Jakobu Ukmarju skrajno negativna. Nastala so v času, ko je Cerkev glede obmejnega prostora uskladila stališča z režimom – ne sicer glede metod a zagotovo glede končnega cilja.

Morda pa so prav zaradi tega zdaj, po odprtju vatikanskih arhivov, možnosti za Ukmarjevo razglasitev za blaženega – postopek se kot vem trenutno nadaljuje v Vatikanu – večje kot še pred nekaj leti? Se bo Vatikan odzval z zavrnitvijo dela človeka, ki je opozarjal na napake vrha Katoliške cerkve, ki naj bi bil nezmotljiv – ali mu bo "Ecclesia semper reformanda" (kot bi rekla avstrijska cerkvena zgodovinarica Erika Weinzierl) priznala vlogo tistih reformatov, ki s pogumom in vztrajnostjo temeljno doprinašajo k njeni 2.000-letni zgodovini?

THE CHURCH AND BORDER FASCISM IN LIGHT OF THE VATICAN ARCHIVES

Egon PELIKAN

University of Primorska, Science and Research Centre

Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: egon.pelikan@zrs.upr.si

SUMMARY

Much has already been written about the history of the Church in Venezia Giulia but the full picture (as regards the sources, of course) is only becoming apparent today. Works by Luigi Tavano, Giovanni Miccoli, Liliana Ferrari, Paolo Blasina and many other historians who treated this topic stand out in Italian historiography. Several Slovene authors, too, have shown an interest in the history of the Church in the Venezia Giulia region, including Ivo Juvančič, Rudolf Klinec, Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec and others.

Italian historiography showed great interest in this topic particularly in the 1970s and 1980s, when it studied – by analysing the relationship between the ecclesiastical and secular authorities in Venezia Giulia, as well as their relationship towards the Slovene and Croatian minorities – the relations between Church and State in Fascist Italy; relations that on the other side also came to define the issue of so called ‘border Fascism’, as displayed on the level of local Church-State relationships as well as in relation to the Slovene and Croatian minorities in Venezia Giulia. Dr Rudolf Klinec carried out most of the research work on ecclesiastical sources while Dr Milica Kacin Wohinz studied the larger part of the sources of the Ministry of Internal Affairs; together they laid the foundations for further research into the history of the Church in Venezia Giulia.

However, over the course of the last decade two significant shifts took place that are of key importance from the viewpoint of the sources concerning Venezia Giulia: the first is the opening of the records of Dr Engelbert Besednjak, preserved at the Nova Gorica Regional Archives, which are in fact archives of the Christian-Social movement covering the entire interwar period while the second is the opening of the Vatican archives from the period of Pope Pius XI.

Therefore, the history of the Church-State relationship can today be described from three points of view that give us the possibility to shape a verified picture based on excellent archival material:

- *archives of police departments, police headquarters and prefectures;*
- *archives of the minority or, rather, of the illegal Christian-Social organisation;*
- *the Vatican archives for the period of Pope Pius XI (i.e., 1922–1939), which are supplemented by archives of church institutions.*

The key archival sources of the three most important actors involved in the relation of the Church to the Fascist state and Slovene and Croatian minorities in Venezia Giulia in the interwar period are thus placed at our disposal.

With respect to the Vatican archives and their impact on the interpretation of the history of the Church in Venezia Giulia in light of international relations, we can today claim with certainty that the Papacy, the Sacred Congregation for Extraordinary Ecclesiastical Affairs and Pope Pius XI himself gave up on "nationalistic Slovene and Croatian priests" in Venezia Giulia and that in this sense the activity of secular Fascist and Church authorities after 1929 actually strove for one and the same goal – to readjust the political and national borders – and that this involved numerous issues, from the national structure of the Church hierarchy in Venezia Giulia to the question, for instance, of the language used in sermons, catechesis or church inscriptions.

On the other hand, the Slovene and Croatian clergies never fully understood that they were no longer working under the Austrian-Hungarian State and that their national initiatives were unacceptable in a Fascist country. With the organised irredentist activities against the state that they later operated in secret, they undoubtedly violated the laws of the state (albeit that these were Fascist).

With respect to sources, the opening of the archives from the period of Pius XI in Vatican brings this story to a conclusive end. Now it is possible to say that it was a long time since the European history of Church-State relations had witnessed such unanimity between the sceptre and the altar as seen in Venezia Giulia during the interwar period.

Key words: border Fascism, Vatican, Venezia Giulia, Pope Pius XI, archives

VIRI IN LITERATURA

ASV-AES – Archivio Segreto Vaticano (ASV), Affari ecclesiastici straordinari (AES).

- Blasina, P. (1993):** Santa Sede, clero e nazionalità al confine orientale 1918–1920. Note e documenti. *Qualestoria*, 1, 29–50.
- Ferrari, L. (1981):** Il clero sloveno nel Litorale (1920–1928): linee d'intervento pastorale. *Qualestoria*, 1, 29–44.
- Juvančič, I. (1974):** Dr. Frančišek Sedej in fašizem. *Goriški letnik*, 1, 98–112.
- Juvančič, I. (1975):** Fašistična ofenziva proti dr. A. Fogarju, škofu v Trstu. *Goriški letnik*, 2, 101–117.
- Juvančič, I. (1976a):** Goriška duhovščina v spopadu s fašizmom (I. del). *Znamenje*, 5, 408–426.
- Juvančič, I. (1976b):** Goriška duhovščina v spopadu s fašizmom (II. del). *Znamenje*, 6, 520–543.
- Juvančič, I. (1976c):** Goriški nadškof Margotti in narodnoosvobodilni boj. *Goriški letnik*, 3, 152–182.
- Juvančič, I. (1977):** Beneškoslovenska duhovščina, *Znamenje*, 2, 138–152.
- Kacin Wohinz, M. (1973):** Opombe k škofovstvu monsinjorja Luigija Fogarja 1924–1936. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1–2, 229–238.
- Kacin Wohinz, M. (1986):** Oris jugoslovanske historiografije 1945–1985 o Julijski krajini med vojnama. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1–2, 45–64.
- Kacin Wohinz, M. (1986):** Nadškof Sedej v politiki italijanskih oblasti. *Primorska srečanja*, 64/65/66, 331–338.
- Kacin Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi. Koper, Založba Lipa.
- Klinec, R. (1967):** Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Klinec, R. (1979):** Primorska duhovščina pod fašizmom. Gorica, Mohorjeva družba.
- Marušič, B. (1987):** Poskus pregleda zgodovinopisja ob slovenski zahodni meji. *Zgodovinski časopis*, 1, 139–146.
- Miccoli, G. (1976):** La Chiesa di fronte la politica di snalizzazione. *Bollettino*, 28–32.
- Miccoli, G. (1977):** Kirche und Fascismus. Wiesbaden.
- Pelikan, E. (2004):** Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Ljubljana, Nova revija.

- Pelikan, E. (2006):** Jakob Ukmar: družbeni delavec v fašističnem obdobju. V: Ukmarjev simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba, 71–83.
- Pirjevec, J. (1988):** Zgodovinski okvir Sedejevega škofovanja do prve svetovne vojne. V: Sedejev simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba, 65–73.
- Simčič, T. (1986):** Jakob Ukmar (1878–1971): sto let slovenstva in krščanstva v Trstu. Gorica, Goriška Mohorjeva družba - Katoliško tiskovno društvo.